

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Γιὰ νὰ ολοκληρωθῆ ἡ εἰκόνα γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἀνάγκη νὰ προχωρήσωμε καὶ στὸν τομέα τῶν ἐπιστημῶν. Μποροῦμε εὐθύς ἀμέσως νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ κίνησις στὸ Βυζάντιο δὲν παρουσιάζει οὔτε τὸ ὕψος, οὔτε τὴν ἔκτασι ποὺ παρουσιάζει ἡ μεταφυσικὴ ἔξαρσι, εἴτε στὴ μυστικὴ εἴτε στὴν ὀρθολογιστικὴ τῆς πορείας. Στὸν τομέα αὐτὸν ἀκριβῶς ὁ νεώτερος ἄνθρωπος ὁ ἀναθρεμμένος μὲ τὴ λατρεία τοῦ ἐπιστημονικῶς λογίζεσθαι μένει ἀνικανοποίητος ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Ἀλλὰ ἐδῶ ἀκριβῶς ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ὅλη τὴν προσοχὴ του. Κατανόησι ζητᾶ ἀπὸ μᾶς ἡ ἱστορία καὶ ὄχι προβολὴ στοὺς περασμένους καιροὺς τῶν δικῶν μας κρίσεων καὶ ἀπόψεων.

Τὰ ἱστορικὰ βέβαια γεγονότα ὀφείλονται σὲ συνδρομὴ ἀπὸ πολ- λὰ καὶ ποικίλα αἰτίες καὶ σὲ μακρὰ μέσα στὸ χρόνο διεργασία, ἂν ὅμως ἀναρωτηθοῦμε γιὰ τὴν αὐτὴν ἡ κάμψις στὸ Βυζάντιο τοῦ ἐπιστημονικῶς λογίζεσθαι, ἡ καλύτερα τῶν ἐπὶ μέρος ἐπιστημῶν, θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσωμε ὡς κυριώτερους τοὺς ἀκόλουθους δυὸ λόγους. Γιατί, πρῶτα, ὁ Βυζαντινὸς ἄνθρωπος εἶναι ἔμμονα στραμμένος πρὸς τὴ μεταφυσικὴ σφαῖρα· αὐτὴ τὸν ἀπασχολεῖ καὶ αὐτὴ τὸν ἱκανοποιεῖ ὀλοκληρωτικά. Κύριο πρόβλημα ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς του ἢ, ἀκόμη, ἡ θέωσός του, ἢ ὑπέρβασι δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἀνθρώπινου. Σ' αὐτὸ τὸν προσανατολισμὸ—καὶ κάθε ἱστορικὴ περίοδος ἐκφράζει μὲ ὅλα τῆς τὰ ἔργα ὀρισμένο ψυχικὸ προσανατολισμὸ—σ' αὐτὸν στρέφονται καὶ σ' αὐτὸν ἀναλίσκουν τὶς πνευματικὲς τῶν δυνάμεις; ὅλες οἱ μεγάλες διάνοιες τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς, καὶ ὄχι πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα. Ἡ ἐπιστήμη, ὅπως τὸ εἶδαμε καθαρὰ καὶ στὸ πρόγραμμα τῶν σπουδῶν τοῦ πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι ἓνα μέσο, ἓνας σταθμὸς στὴν πορεία πρὸς τὴν μεταφυσικὴν, πρὸς τὴν πρώτην φιλοσοφίαν. Δὲν εἶναι λοιπὸν αὐτοσκοπὸς ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ μέσο. Γι' αὐτὸ εὐκόλα οἱ Βυζαντινοὶ βρίσκουν ὅτι ἡ παραδομένη ἐπιστήμη τοὺς εἶναι ἀρκετή, τοὺς ἱκανοποιεῖ. Δὲ δείχνουν ἐντονη ἔφεσις γιὰ περαιτέρω ἔρευνα. Ὅταν ὁ Μέγας Βασίλειος σπούδαζε ἐδῶ στὴν Ἀθήνα, ἔπαιρνε, μᾶς λέγει, ἀπὸ τὴν ἀστρονομίαν, τὴ γεωμετρίαν καὶ τὴν ἀριθμητικὴν ὅτι τοῦ ἦταν ἀναγκαῖο γιὰ νὰ ἀνέβῃ στὴν θεωρίαν τῶν θείων, γιὰ νὰ εὐσεβῆ.

Ἄλλα ἡ κάμψη τῶν ἐπὶ μέρος ἐπιστημῶν — καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ δεῦτερος λόγος — δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Βυζαντίου. Ἄρχισε ἀπὸ πολὺ πρὶν, ἀπὸ τοὺς ἑλληνορωμαϊκοὺς χρόνους. Τὸ Βυζάντιο κατὰ μέγα μέρος συνεχίζει καὶ καλλιεργεῖ τὴν ἐπιστήμη μὲ τὴ μορφή ποὺ τὴν παρέλαβε. Πρέπει, γὰρ νὰ ἐξηγήσωμε τί ἐννοοῦμε, νὰ πᾶμε στοὺς Ἀλεξανδρινούς χρόνους, στὸ ἔργο τοῦ Μουσείου τῆς Ἀλεξανδρείας. Οἱ μεγάλοι φιλόλογοι τοῦ Μουσείου ἀπασχολοῦνται μὲ τὰ δημιουργήματα τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, τὴ λογοτεχνία, καὶ μὲ ἀξιοθαύμαστη γὰρ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μέθοδο καὶ σύστημα τὰ μελετοῦν, τὰ σχολιάζουν, τὰ ἐρμηνεύουν, τὰ ὑπομνηματίζουν, δημιουργοῦν ὅλους τοὺς κλάδους τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία ἔργο της ἔχει νὰ προλειάνη τὸ δρόμο γὰρ τὴν κατανόηση, τὴν ἀφομοίωση καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν πνευματικῶν θησαυρῶν τοῦ παρελθόντος.

Σιγὰ σιγὰ ἡ φιλολογικὴ αὐτὴ στάσις δὲν περιορίστηκε μόνο στὰ λογοτεχνικὰ δημιουργήματα· περιέλαβε, ὅπως εἶδαμε, καὶ τοὺς φιλοσόφους, καὶ ἔπειτα ὅλους τοὺς σπουδαίους ἀντιπροσώπους τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν. Ἔτσι σιγὰ σιγὰ τὴ θέση τῆς δημιουργικῆς ἐργασίας στὴν ἐπιστήμη τὴν πῆρε ἡ φιλολογικὴ ἐπεξεργασία τῆς ἀποκτημένης ἐπιστήμης. Σὰ νὰ ἦταν ἀποτελειωμένο τὸ ἔργο τῆς ἐπιστήμης σχολιάζουν, ὑπομνηματίζουν τὸν Πτολεμαῖο, λόγου χάρι, καὶ τὸν Ἀρχιμήδη, προσπαθοῦν νὰ τοὺς κατανοήσουν καὶ ὄχι νὰ προχωρήσουν πρὸ πέρα, νὰ διανοίξουν νέους δρόμους. Αὐτὸ ὀνομάζομε κάμψη τῆς ἐπιστήμης, τὸ σταμάτημα δηλαδὴ τῆς δημιουργικῆς ἐρευνας. Δὲν εἶναι βέβαια ἀπόλυτο. Κυριαρχεῖ ἡ φιλολογικὴ μορφή, ἀλλὰ παράλληλα φανερόνεται σὲ ἀρκετοὺς κλάδους ἀξιόλογες συμπληρώσεις ἢ ἐπεκτάσεις.

Αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη παρέλαβαν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ τὴν συνέχισαν ὡς τὸ τέλος, μὲ σημαντικὴ ἐπίδοση. Δὲ λείπουν, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο οἱ ἐπιστημονικὲς ἐπιδόσεις, ἀλλὰ δὲν εἶναι τόσες ὥστε νὰ κυριαρχήσουν καὶ νὰ δημιουργήσουν νέα ἐποχὴ γὰρ τὴν ἐπιστήμη γενικά.

Ἄν τώρα θελήσωμε ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐπιδόσεως νὰ κάμωμε ἓνα διαχωρισμό, βλέπομε ὅτι ἡ ἐπίδοσις τῶν βυζαντινῶν στὶς πνευματικὲς ἐπιστῆμες εἶναι πολὺ πρὸ μεγάλη καὶ πρὸ ἀποτελεσματικὴ ἀπὸ τὴν ἐπίδοσή τους στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες. Ἔτσι ἰδιαίτερη ἐπίδοσις ἐσημείωσαν στὴ φιλολογία, τὴν ἱστορίαν καί, πρὸ πάντων, τὸ δίκαιον. Οἱ ἐπιστῆμες αὐτὲς ὑπηρετοῦν κατὰ τρόπο ἄμεσο τὴ μόρφωση τοῦ ἥθους, ἢ θεραπεύουν σπουδαῖες ἀνάγκες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἦταν λοιπὸν φυσικὸ νὰ προκαλέσουν περισσότερον τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βυ-

ζαντινῶν. Ἡ νεώτερη φιλολογία πολλά ὀφείλει στὸ φιλολογικὸ μὶθρο τῶν Βυζαντινῶν, ἀπὸ τὸ λεξιγραφικὸ ἔργο τους ὡς τὰ σχόλια καὶ ὑπομνήματα στοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὸν σπουδαιότερο ἀντιπρόσωπο στὸν τομέα αὐτόν, τὸν ἐπίσκοπο Θεσσαλονίκης Εὐστάθιο, τὸν περίφημο σχολιαστὴ τοῦ Ὀμήρου, τὸν εὐγενικὸ ἀνθρωπιστὴ τοῦ 12ου αἰῶνα, ἀνθρωπο μὲ ὀξυδέρκεια καὶ λεπτὴ ψυχολογικὴ διεισδυτικότητῃ καὶ ἀσφαλῆ κρίση, τὰ σπάνια δηλαδὴ δῶρα ποὺ πρέπει νὰ στολίζουν τὸν πολυμερῆ νοῦ τοῦ φιλόλογου. Τὴν πλούσια φιλολογικὴ τους σοφία οἱ Βυζαντινοὶ τὴν ἔθεσαν στὴ διάθεση τῶν Δυτικῶν κατὰ τὸ 15ο αἰῶνα, καὶ μὲ τὶς ἐκδόσεις τῶν κειμένων ποὺ ἔκαμαν στὰ τυπογραφεῖα τῆς Ἰταλίας κυρίως ἐγκαινίασαν τὴ νεώτερη φιλολογικὴ ἐπιστήμη.

Ἡ τόση ἀπασχόληση μὲ τὴ φιλολογία μαρτυρεῖ, κοντὰ στὰ ἄλλα, καὶ πόσο οἰκεῖοι στοὺς Βυζαντινοὺς ἦταν οἱ κλασσικοί. Μιλήσαμε πολλὰς φορὲς γι' αὐτό. Καλὸ εἶναι νὰ ἀναφέρωμε ἓνα χαρακτηριστικὸ ἀνέκδοτο ποὺ δείχνει ὅτι τοὺς κλασσικοὺς δὲν τοὺς γνώριζαν μόνο οἱ λόγιοι, ἀλλὰ ὅλοι οἱ μορφωμένοι. Τὸ διηγεῖται ὁ Ψελλὸς στὴ χρονογραφία του. Ὅταν, λέγει, ἡ διάσημη Σκλήραινα, ἡ εὐνοουμένη τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, ἐμφανίστηκε σὲ δημόσια πομπὴ μαζὶ μὲ τὶς βασίλισσες Ζωὴ καὶ Θεοδώρα, προκάλεσε κατάπληξη στὸν κόσμο. Καὶ ξαφνικὰ ἀκούστηκαν οἱ πρῶτες λέξεις τῶν στίχων μὲ τοὺς ὁποίους ἐγκωμιάζει ὁ Ὀμηρος τὴν ὁμορφιὰ τῆς Ἑλένης (Ἰλιάδ. Γ' 156 κ. ἑ.).

Οὐ νέμεσις Τρωῶας καὶ εὐκνήμιδας Ἀγαιούς
τοιῆδ' ἀμφὶ γυναικὶ πολὺν χρόνον ἄλγεα πάσχειν...

Ὅρθα λοιπὸν ἀποφαίνεται ὁ Ἀγγλὸς ἱστορικὸς τοῦ Βυζαντίου Bugy (1) ὅτι ὁ Ὀμηρος κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς ἦταν τόσο οἰκεῖος στοὺς μορφωμένους ὅσο εἶναι σήμερὰ ὁ Σαίξπηρ στὴν ἐκλεκτὴ μερίδα τοῦ Ἀγγλικοῦ ἔθνους.

Δὲν εἶναι μικρότερο τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει ἢ μακρὰ καὶ συνεχῆ διαδοχὴ τῶν ἱστοριογράφων τοῦ Βυζαντίου, τῶν χρονικογράφων, ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦν. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ σώματος, μοναδικοῦ στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια, μαρτυρεῖ, κοντὰ στ' ἄλλα, τὴν πίστη στὴν ἱστορικὴ του ἀποστολή, ποὺ ἐνέπνεε τὸ Βυζάντιο. Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου αὐτοῦ δὲν εἶναι μόνο ὅτι περιέχει πολὺτιμὴ ἱστορικὴ ὕλη,

1. Βλέπε Δ. Ζακυθηγοῦ, Βυζάντιον, σ. 65.

στην ὁποία ὀφείλομε τὶς πληροφορίες μας ὄχι μόνο γιὰ τὸ Βυζάντιο ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς λαοὺς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Βορρᾶ — εἶναι ἡ μόνη ἱστορική πηγή γιὰ πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς — ἀλλὰ ὅτι περιέχει ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις γιὰ τὸ ἔργο τῆς ἱστορίας, πὺ ἀποτελοῦν μιὰ κάποια σκιαγραφία φιλοσοφίας καὶ μεθοδολογίας τῆς ἱστορίας.

Ἔτσι ὁ Ψελλός, πὺ θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς καλύτερους ἱστοριογράφους τοῦ Βυζαντίου, ἐρευνᾷ τὴν ἀλήθεια στὰ οὐσιώδη τῆς ἱστορίας. Τὸ τυχαῖο συμβεβηκὸς καὶ τὸ γεγονὸς χωρὶς περιεχόμενον τὸν ἀφήνουν ἀδιάφορο. Πρόθεσή του, νὰ ἀποφύγη τὴν ἀφθονία τῶν λεπτομερειῶν τῶν ἄλλων χρονικογράφων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀποσπασματικὴ ἀφήγησιν τῶν ἱστορικῶν τῆς Ρώμης. Τὸ φιλοσοφικὸ βᾶθος στὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴν ἱστορία τὸ ἀποτελεῖ ἡ πίστις στὴ θεία πρόνοια, ἀλλὰ καὶ στὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τῆ μιᾶ θέτει τὶς ἀνθρώπινες ὑποθέσεις κάτω ἀπὸ τὴν ἀνώτατη διεύθυνσιν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, διασώζει τὴν εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὶς πράξεις του, ἡ ὁποία κάνει ὥστε ἡ ἐξιστόρησίν των νὰ εἶναι διδακτικὴ, ἀλλὰ καὶ θεμελιώνει τὴ δυνατότητα τῆς ἱστορικῆς των ἐξέτασιν.

Ἄλλος ἱστορικὸς ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης (13ος αἰώνας) διατυπώνει τὴν ἀκόλουθη ἀρχὴ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ. Ὁ ἱστορικὸς, λέγει, δὲν πρέπει νὰ γράφῃ τίποτε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τοῦ μίσους ἢ τῆς εὐνοίας, τοῦ φθόνου ἢ τῆς ἀγάπης. Μοναδικὸς του σκοπὸς νὰ σώσῃ ἀπὸ τὴ λήθη τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, καλὰ ἢ κακά. Ἀλλὰ καὶ ὁ σπουδαῖος σοφὸς τοῦ 14ου αἰώνα ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης ὁ ἰδρυτὴς τῆς περίφημης Μονῆς τῆς Χώρας (Καχοιὲ Τζαμι) ἔχει ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις γιὰ τὴν ἱστορία. Εἶναι ἀδύνατον, λέγει, νὰ κάμῃ κανεὶς κάτι μεγάλο στὸ πεδίο τῆς σοφίας χωρὶς τὴν ἐπισταμένη μελέτη τῆς ἱστορίας. Γιὰ ὅποιον αἰσθάνεται ἀγάπην γιὰ τὴ σοφία, ὁ χρόνος εἶναι μεγάλος παιδαγωγός. Ἡ ἱστορία εὐρύνει πολὺ τὸ νοῦ καὶ ὑψώνει τὰ μάτια τοῦ λόγου στὴν κατανόησιν καὶ τὴν ἀντίληψιν τῶν ὄντων, στὴ γνῶσιν τῶν περιστατικῶν τῆς ζωῆς.

Καὶ ὁ μαθητὴς του Νικηφόρος Γρηγορᾶς δόκιμος ἱστοριογράφος προσθέτει : Ἡ ἱστορία εἶναι ἔργο μόνις λίγο πλεὺ μικρὸ ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ· μιὰ φωνὴ πὺ διασχίζει τὴν αἰωνιότητα καὶ φέρνει τὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος σὲ κείνους πὺ ἐρχονται κατόπιν, στοὺς ἀπογόνους. Κάνει πλεὺ μεγάλη καὶ πλεὺ λαμπερὴ τὴ δόξα ἀκόμη καὶ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς. Χωρὶς τὴν ἱστορία, πῶς θὰ μπορούσαν οἱ ἄνθρωποι νὰ ξέρουν ὅτι τὸ σύμπαν ἀκολουθεῖ εὐθύς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴν ἴδια ἐξέλιξιν καὶ τὴν ἴδια ἀρμονικὴ τάξιν ; Ἐπειτα

ἡ ἱστορία κάνει τοὺς ἀνθρώπους, ἀπὸ ὀρισμένη ἀποψη, προφήτες, γιατί τοὺς ἐπιτρέπει νὰ συναγάγουν τὸ μέλλον ἀπὸ ὅ,τι ἔχει γίνει στὸ παρελθόν. Αὐτὲς οἱ ἀπόψεις κάνουν τὸ Γρηγορᾶ νὰ βλέπη τὴν ἱστορία καὶ σὰ χρονικὸ τῶν κατορθωμάτων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Γι' αὐτὸ βρίσκομε στὴν ἱστορία του πολλές παρεκβάσεις γιὰ τὴν ἀγαπημένη του ἀστρονομία καὶ γιὰ τὶς ἀνακαλύψεις τοῦ πνεύματος. Θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς ὅτι ἡ ἱστορική του σκέψη εἶναι προσανατολισμένη πρὸς τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ.

Δὲν εἶναι χωρὶς ἐνδιαφέρον οὔτε ἡ ἠθική, ἡ πολιτική καὶ παιδαγωγική σκέψη τῶν Βυζαντινῶν. Τοὺς ἀπασχόλησαν σὲ ἰκανὸ βαθμὸ οἱ κλάδοι αὐτοί, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς πολλές πραγματεῖες ποὺ τοὺς ἀφιέρωσαν. Ἄλλὰ θὰ περάσωμε στὸ Δίκαιο, τὸ ἔργο ποὺ ἀποτελεῖ τὴ μεγάλη δόξα τοῦ Βυζαντίου. Τὸ Δίκαιο, λέγει ὁ γνωστὸς Ρουμᾶνος Βυζαντινολόγος Ν. Γιώργκα, «δὲν εἶναι ἓνα κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου. Εἶναι... ὁ κανόνας, ἡ ἴδια ἡ οὐσία αὐτῆς τῆς κοινωνίας, τὸ στοιχεῖο μὲ τὸ ὁποῖο ζεῖ καὶ μορφοποιεῖ». Ἡ μακρὰ σειρά τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων σημειώνεται μὲ μακρὰ σειρά νομοθετικῆς ἐργασίας ποὺ στὸ σύνολό της ἀποτελεῖ ἓνα κολοσσιαῖο, μνημειῶδες ἔργο. Οἱ σπουδαιότεροι σταθμοὶ του εἶναι τὸ κολοσσιαῖο νομοθετικὸ ἔργο τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τὸ ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρον νομοθετικὸ ἔργο τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας. Μεγάλον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ τὸ νομοθετικὸ ἔργο τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων.

Δυὸ εἶναι τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς νομικῆς σκέψης τῶν Βυζαντινῶν. Καὶ τὰ δυὸ ἐκφράζουν μεγάλη δημιουργικότητα. Ἐνῶ σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς ἐπιστήμης υἱοθετοῦν, ὅπως εἶδαμε, τὴ φιλολογικὴ στάση, ὑπομνηματίζουν δηλαδὴ τοὺς ἀρχαίους, τὰ νομοθετήματά τους καὶ τὰ νομικὰ συγγράμματά τους, ὅπως λόγου χάρις ἡ ἑξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου (14ος αἰώνας), ποὺ ἴσχυε ὡς τὸ 1946 ὡς Ἀστικός μας Κῶδιξ, ἔχουν χαρακτῆρα ἔργων ποὺ κωδικοποιοῦν στὸ σύνολό του τὸ ἰσχύον δίκαιον, τὸ τακτοποιοῦν μεθοδικὰ καὶ τὸ διατυπώνουν σὲ κανόνες. Τὰ ἔργα τους ἔχουν συνήθως μορφή αὐστηρὰ συστηματικὴ καὶ διατύπωση πυκνὴ καὶ ἀκριβόλογη. Ἄλλὰ εἶναι καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμη. Ἡ κωδικοποίησις τῶν νόμων ἀφίνει στὸ βάθος νὰ φαίνωνται, ὄχι μόνο οἱ ἄρθροὶ τοῦ συστήματος ἀλλὰ καὶ γενικὲς ἀρχὲς τῶν κανόνων τοῦ Δικαίου. Μιὰ θεωρία δηλαδὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δικαίου, ἀπὸ ὅπου ἀπορρέουν οἱ κανόνες. Αὐτὰ φαίνονται καθαρώτερα στὶς εἰσηγητικὰς, νὰ ποῦμε, ἐκθέσεις, ὅπου διατυπώνονται οἱ λόγοι ποὺ ὤθησαν στὸ νομοθέτημα, ἢ στὴ σύνθεσις τοῦ νομικοῦ ἔργου. Αὐτὴ ἡ ἀπὸ περιο-

πῆς θεωρία τοῦ Δικαίου, πού ξαναφαίνεται στή Βυζαντινὴ ἐποχὴ, ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο γνώρισμα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Οἱ Ρωμαῖοι, ἀντίθετα, στή νομικὴ τους παραγωγὴ ἦταν, ἀφθαστοι ἀλήθεια, περιπτωσιολόγοι. Ρυθμιστὲς τῶν ἐπὶ μέρους περιπτώσεων. Ἔτσι τὸ δίκαιό τους, τὸ Ρωμαϊκό, ἀποτελοῦσε ἓνα σπουδαῖο βέβαια ὄγκο ἐργασίας, ἀσύνδετης ὅμως στὸ βάθος καὶ ἀσυστηματοποίητης. Ἦταν ἓνα ἀθροισμα, ὄχι ὀργανικὸ σῶμα. Αὐτὴ τὴν ὀργανικότητα, καὶ τὸ φιλοσοφικὸ βάθος πρόσθεσαν οἱ Βυζαντινοὶ στὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο. Καὶ ὅπως στή μεταφυσικὴ σύλληψη τοῦ Χριστιανισμοῦ βοηθήθηκαν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, τὸ ἴδιο καὶ ἔδω πολῦτιμα τοὺς βοήθησε ἡ φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων περὶ τοῦ Δικαίου. Αὐτὰ γιὰ τὸ ἓνα γνώρισμα τῆς δημιουργικότητος τῆς νομικῆς παραγωγῆς τῶν Βυζαντινῶν.

Εἶναι ὅμως καὶ ἓνα ἄλλο γνώρισμα, ἀκόμη σπουδαιότερο. Ὅταν ἐξετάξῃ κανεὶς τὸ νομικὸ ἔργο τῶν Βυζαντινῶν στήν ἱστορικὴ του διαδρομὴ, βλέπει περισσότερο παρὰ ὅπουδήποτε ἄλλοῦ πόσο μῦθοι εἶναι ὅσα λέγονται γιὰ ἀκίνησία, ὁμοιομορφία καὶ στατικότητα τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ Βυζαντινὸ δίκαιο ἀποτελεῖ μιὰ πορεία πλούσια σὲ κίνηση, ποικιλία, προσαρμογὴ πρὸς τὶς νέες περιστάσεις καὶ συνθῆκες, εὐέλικτη, καί, τὸ σπουδαιότερο, ἀδιάκοπη προσπάθεια νὰ ἐμφυσήσῃ στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο πού παρέλαβε, τὸ ἑλληνικὸ καὶ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα.

Ἐδῶ στὸ Βυζάντιο τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο προσαρμόζεται στή χριστιανικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὴ θέση του στήν κοινωνία, ἀλλὰ καὶ στὰ ἑλληνικὰ ἦθη καὶ στὸ ἑλληνικὸ αἴσθημα τοῦ δικαίου. Ἔτσι, λόγου χάρι, ἡ Ἐκλογή τῶν εἰκονομάχων καὶ τὰ Βασιλικά τοῦ Λέοντος VI τοῦ σοφοῦ εἶναι ἐπιτομὲς τοῦ Ἰουστινιανείου δικαίου «ἐπὶ τὸ φινανθρωπότερον». Ὅρίζονται ἴσες τιμωρίες γιὰ ὅλους ἰσχυροὺς ἢ ταπεινοὺς, πλούσιους ἢ φτωχοὺς καὶ στοὺς νόμους γιὰ τὸ γάμο εἰσάγονται οἱ χριστιανικὲς ἀντιλήψεις. Αὐτὴ ἡ δημιουργικὴ στάση κάνει ἀπὸ τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο τῶν Βυζαντινῶν ἓνα νέο δίκαιο, πού εἶναι ἀπὸ τὰ πιδὸ πολῦτιμα δῶρα πού πρόσφερε τὸ Βυζάντιο στὸν κόσμον. Ἡ ἀκτινοβολία του στάθηκε μεγάλη σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση.

Ἄς ἐρθοῦμε τώρα στὶς ἄλλες ἐπιστῆμες. Ξεχωρίζει ἔδῳ ἡ προτίμηση τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τὶς φυσικὲς καὶ μαθηματικὲς ἐπιστῆμες, ἰδιαίτερα τὴν ἀστρονομία, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἰατρικὴ. Στὸ σημεῖο τοῦτο πρέπει νὰ κάμωμε μιὰ παρατήρηση ἀναγκαία γιὰ τὴν κατανόηση τῆς Βυζαντινῆς ἐπιστήμης. Εὐθύς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ξεχωρίζομε στὸ Βυζάντιο δυὸ κύριες τάσεις, πού διατηροῦνται σὲ ὅλη τὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἔχομε καὶ στοὺς τομεῖς αὐτοὺς τὴν παρά-

δόση τῆς ἀρχαίας, τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, μὲ κυριαρχοῦσα μορφή τῆ φιλολογικῆ. Εἶναι ἡ ἐπίσημη νὰ ποῦμε, ἐπιστήμη. Οἱ βυζαντινοὶ εἶναι περήφανοι πὺ διατηροῦσαν αὐτὴ τὴν παράδοση τῆς διανοήσεως τὴ βλέπουν σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνωτερότητάς των ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἔχομε τὶς ἀπόκρυφες ἐπιστῆμες, τὴν ἀλχυμεία, τὴν ἀριθμολογία, καὶ τὴν ἀστρολογία, στὶς ὁποῖες ἔδειξαν σχεδὸν πάντα ἰδιαίτερον ἀγάπη πολλοὶ Βυζαντινοὶ καὶ τὶς ἐκαλλιέργησαν μὲ ἐπιμονή. Πολλὲς φορές ὁ ἴδιος σοφὸς ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴν ἐπίσημη καὶ μὲ τὶς ἀπόκρυφες ἐπιστῆμες. Οἱ πῶ μεγάλοι ὅμως σοφοὶ τοῦ Βυζαντίου, ὅπως ὁ Φιλόπονος, ὁ Ψελλός, ὁ Μετοχίτης, ὁ Γρηγοροῦς καὶ ἄλλοι καταδίκασαν τὶς ἀπόκρυφες ἐπιστῆμες.

Τὶς ἀπόκρυφες ἐπιστῆμες δὲν τὶς δημιούργησε τὸ Βυζάντιο τὶς παρέλαβε καὶ αὐτὲς ἀπὸ τοὺς προκατόχους του. Ἡ ἀστρολογία ἔχει τὴν προέλευσὴ τῆς ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, εἶναι γέννημα τῶν Ἀσσυρίων κεντρῶς, καὶ ἔκαμε τὴν πρώτη τῆς ἐμφάνησιν στὴν Ἑλλάδα στὰ τέλη τοῦ 4ου κίόλας π. χ. αἰῶνος. Ἡ ἀριθμολογία βγῆκε ἀπὸ τὴ σχολὴ τῶν Πυθαγορείων. Ἀνήκει σὲ κείνη τὴ μερίδα τῶν Πυθαγορείων πὺ προτίμησε ὄχι τὴν καθαρὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ τὴ θρησκευτικὴ καὶ μυστικὴ κατεύθυνση. Οἱ καθαρὰ θεωρητικοὶ Πυθαγόρειοι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐν τὸ πᾶν, ἀριθμὸς τὸ πᾶν, προχώρησαν σὲ ἀκριβόλογη διερεύνηση τῶν μαθηματικῶν σχέσεων πὺ διέπουν τὰ ὄντα, καὶ πὺ συνιστοῦν τὴν ἀρμονία τοῦ κόσμου. Οἱ μυστικοί, οἱ ἀκουσματικοί, ἔδωσαν στὸν ἀριθμὸ μαγικὴ δύναμη. Μὲ τὴ διερεύνηση αὐτῆς τῆς μαγικῆς δυνάμεως τοῦ κάθε ἀριθμοῦ ἀσχολοῦνται οἱ ἀριθμολόγοι. Γιατί, ἀναρωτιοῦνται, τὰ παιδιὰ πὺ γεννιοῦνται στοὺς 7 ἢ στοὺς 9 μῆνες ζοῦν, ἐνῶ τὰ ὀκταμηγίτικα πεθαίνουν; Στὸ πρόβλημα αὐτό, πὺ πολὺ τὸ συζητοῦσαν φαίνεται τὸ 14ο αἰῶνα (φέρνω παράδειγμα ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ τέτοια ἦταν πάντα ἡ ἀριθμολογία) ὁ Ἰωάννης Πεδιάσιμος ἀναζητᾷ τὴν ἀπάντησιν ἀπὸ τὴν ἀρετὴ τῶν περιττῶν ἀριθμῶν 7 καὶ 9 καὶ ἀπὸ τὴν ἀτέλεια τοῦ ἀριθμοῦ 8. Ἡ πίστιν στὴ δύναμη τῶν ἀριθμῶν πὺ εἶναι ἡ οὐσία καὶ ἡ αἰτία τῶν πάντων δὲν ἐπιτρέπει στὸν ἀριθμολόγο νὰ ἀπομονώσῃ τὸ πρόβλημα καὶ νὰ τὸ ὑπαγάγῃ στὸν ἰδιαίτερο τομέα του (τὴ βιολογία ἔδω), ὅπως ἔλεγε ὁ Ψελλός, ἀλλὰ τὸν ἀναγκάζει νὰ τὰ βλέπῃ ὅλα στὸ ἴδιο ἐπίπεδο.

Ὅσο γιὰ τὴν ἀλχυμεία, φαίνεται πὺς παρουσιάστηκε κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Τὸ ὄνομά τῆς, Χυμεία, —ἀλχυμεία εἶναι ὁ ἀραβικὸς του μεταπλασμοῦς— τὸ βρίσκουμε γιὰ πρώτη φορά σὲ πᾶπυρο τοῦ 4ου μ. Χ. αἰῶνα. Ἡ πρώτη τῆς ἀφειτηρία φαίνεται νὰ εἶναι

ἡ θεωρία τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων γιὰ τὴ μεταστοιχείωση τῶν ὄντων. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἐπέτρεπε στὸ νοῦ νὰ μὴ σταματήσῃ στὴν παροῦσα μορφή ἑνὸς στοιχείου, ἢ ἑνὸς ὄντος γενικά, καὶ νὰ τὴν πάρῃ γιὰ ἀναλλοίωτη, ἀλλὰ νὰ τὴ δῆ σὰ μιὰ μορφή προσωρινή, ἓνα πέρασμα, μιὰ κίνηση ἀπὸ μιὰ μορφή πρὸς μιὰ ἄλλη, καὶ νὰ ἀναζητήσῃ καὶ τὸν τρόπο, τὴν πορεία τῆς ἀναγωγῆς αὐτῆς. Σὲ συγγενεῖς ἀπόψεις καταλήγει σήμερα καὶ ἡ διάδοχος τῆς ἀλχυμείας ἢ ἐπιστημονικὴ χυμεία μετὴν ἀναγωγῆς ἑνὸς στοιχείου σὲ ἄλλο.

Στὸ βάθος καὶ τῶν τριῶν ἀποκρῦφων ἐπιστημῶν ὑπάρχει τὸ ἴδιο γνῶρισμα, ἢ δίψα τοῦ νοῦ γιὰ τὴν ἀναγωγὴ τῶν πάντων σὲ ἓνα, γιὰ τὴν ἐνότητα. Ἀλλὰ καὶ ἓνα κοινὸ ἐλάττωμα ποὺ αὐτὸ κυρίως τὶς κάνει ἔξω-ἐπιστημονικές. Δὲν ἀπομονώνουν τὸ θέμα τους κάθε φορά, ὥστε νὰ τὸ ἀναγάγουν στὸν ἰδιαίτερο τομέα του, νὰ ζητήσουν τὸ ἴδιο ποιόν του, ἀλλὰ ἐφαρμόζουν μιὰ μέθοδο γιὰ ὅλα, ποὺ ἐπειδὴ εἶναι εὐρύτερη ἀπὸ ὅλα, δὲν ἀποδίδει, εἶναι ἔξω-ἐπιστημονικὴ. Ἔχουν καὶ ἓνα τρίτο κοινὸ γνῶρισμα: δὲν ἀποτελοῦν ἀνιδιοτελεῖς ἔρευνα γιὰ τὴν ἀλήθεια, δὲν εἶναι αὐτοσκοποὶ. Ἀπὸ τὶς ἀπόκρυφες ἐπιστῆμες ζητοῦν πάντα οἱ ἄνθρωποι τὴν ἱκανοποίησι ἀμέσων, ἐπιτακτικῶν αἰτημάτων τῆς ζωῆς, τῆς ἀτομικῆς μάλιστα ζωῆς, ἢ τὴν ἀπόκτησι πλούτου. Ζητοῦν ἀπὸ τὶς ἐπιστῆμες αὐτές, ἐκεῖνο ποὺ ζητᾶ σήμερα ὁ μηχανικὸς πολιτισμὸς μας ἀπὸ τὶς θετικὰς ἐπιστῆμες: τὴν αὔξησι τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου, τὴν αὔξησι τῆς ἐπιβολῆς του στὴ φύσι. Ἔτσι ἀπὸ τὴν ἀλχυμεία, ὁ ἀλχυμιστὴς κυρίως ζητᾶ τὴν παραγωγὴ χρυσοῦ.

Ἡ ἐργασία τοῦ ἀλχυμιστῆ στηρίζεται στὴν ἀρχὴ ὅτι τὰ μέταλλα εἶναι μετατρέψιμα. Εἶχαν παρατηρήσει ὅτι κοιτάσματα χρυσοῦ συχνὰ περιείχαν ἀργυροῦ ὅτι πάλι μεταλλεύματα τοῦ ἀργύρου ἦταν ἀνακατωμένα μετὰ μολύβι καὶ μετὰ χαλκόν. Ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτές ἔβγαλαν τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ μέταλλα εἶχαν μιὰ ὑποχθόνια ζωὴ καὶ ὅτι μετὰ βραδεῖα ἐξέλιξι ἔφταναν τὸ ἀνώτερο στάδιον, τὴ μορφή δηλαδὴ τοῦ χρυσοῦ. Οἱ ἀλχυμιστὲς καταγίνονται νὰ ἀνεύρουν ἓνα παράγοντα, ὅπως ἡ φιλοσοφικὴ λίθος, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐπιταχύνῃ τὴ μετατροπὴν.

Ἡ παραγωγὴ χρυσοῦ στάθηκε τὸ κυριώτερον κίνητρο τῶν Βυζαντινῶν ἀλχυμιστῶν. Πάμπολα εἶναι τὰ χειρόγραφα περὶ χρυσοχοίας ποὺ διασώθησαν. Ὅσο καὶ ἂν τὰ κινήματα αὐτὰ τῶν ἀποκρῦφων ἐπιστημῶν ἦταν ἔξω-ἐπιστημονικὰ ἔδωσαν εὐκαιρίας σὲ πολλὰς χρήσιμες παρατηρήσεις, σκέψεις καὶ διαπιστώσεις. Ἔτσι ἡ ἐπίμονη καλλιέργεια τῆς ἀλχυμείας καὶ ἡ βαθμιαία προαγωγὴ τῆς ὁδήγησε τοὺς νεώτερους χρόνους στὴ δική μας, τὴν ἐπιστημονικὴ χυμεία.

Μπορούμε νὰ καταλήξωμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπίμονη καλλιέργεια τῶν ἀποκρῦφων ἐπιστημῶν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ἐκφράζει στὸ βάθος ἔντονη ἔφεση νὰ βγάλουν ἀπὸ τὴ γνώση στοιχεῖα χρήσιμα γιὰ τὴ ζωὴ. Τὴν ἐκμετάλλευση τῆς γνώσης γιὰ πρακτικοὺς σκοποὺς, τὴ βάση δηλαδὴ τοῦ δικοῦ μας τεχνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὴ χρησιμοποίηση τῆς θεωρίας γιὰ πρακτικοὺς σκοποὺς τὴν ἀποστρέφονταν οἱ μεγάλοι θεωρητικοὶ τῆς ἀρχαιότητος, τὴ θεωροῦσαν χυδαία. Οἱ Βυζαντινοί, ἀντίθετα, τὴν ἐπιδιώκουν.

Καὶ γι' αὐτὸ δημιούργησαν σημαντικὰ ἀνώτερη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους τεχνικὴν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, καὶ στὰ ἔργα τῆς εἰρήνης καὶ στὰ ἔργα τοῦ πολέμου. Ἄς θυμηθοῦμε, ἐνδεικτικά, τὸ ὑγρὸν πῦρ. Ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀνθέμιος ἀπὸ τὰς Τράλλεις τῆς Μ. Ἀσίας, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς Ἁγίας Σοφίας, κατασκεύασε μιὰ μικρὴ ἀτμομηχανή, ἀλλὰ τὴ χρησιμοποίησε μόνο γιὰ νὰ τρομάξῃ ἓνα γείτονά του μὲ τὸν ὁποῖο βρισκόταν στὰ δικαστήρια. Δὲ βρῆκε δηλαδὴ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ στὴν ἐφεύρεσή του. Θὰ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μας ἡ ἀπαρίθμηση τεχνικῶν προόδων. Μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως νὰ δοῦμε τὸ πνεῦμα, τὴν ἰδέα ποὺ εἶχαν γιὰ τὴν τεχνικὴ. Ὡς ποιὸ σημεῖο δηλαδὴ πίστευαν ὅτι ἡ τεχνικὴ εἶναι ἐφαρμογὴ θεωρητικῶν γνώσεων. Σ' αὐτὸ ἀπάνω εἶναι πολὺ εὐγλωττες οἱ ἀκόλουθες σκέψεις τοῦ Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτη (14ος αἰώνας), στὶς ὁποῖες καὶ θὰ περιοριστοῦμε. «Ὅλη τὴν πρόοδό της, λέγει, ἡ μηχανικὴ, τὴν ὀφείλει στὴν ἀριθμητικὴ καὶ τὴ γεωμετρία. Τὸ ἔργο κάθε τμήματος τῆς μηχανῆς εἶναι ἀποτέλεσμα γεωμετρικῶν ἀποδείξεων, ποὺ αὐτὲς ἐξασφαλίζουν τὴν ἀκρίβεια τῆς λειτουργίας της». «Οἱ ἀποδείξεις αὐτὲς, προσθέτει, εἶναι πρότυπα τῆς αἰὺλης θεώρησης τοῦ νοῦ· μακριὰ ἀπὸ κάθε αἴσθησι, ἡ νόησι μόνη της καταλήγει σὲ συμπεράσματα ἀνώτερα καὶ πολὺ πιὸ ἀσφαλῆ γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, ἀπὸ ὅσα μᾶς δίνει ἡ αἴσθησι. Δὲν βλέπω, συνεχίζει, κανένα κακὸ στὶς πρακτικὲς αὐτὲς ἐφαρμογές. Καμμιά βλάβη δὲν παθαίνει ἀπ' αὐτὲς ἡ θεωρητικὴ ἀξία τῶν μαθηματικῶν. Θὰ ταν μάλιστα καλὸ νὰ ζητοῦμε σὲ ὅλους τοὺς κλάδους τῶν μαθηματικῶν ὠφέλιμα μέσα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου». Βλέπομε ἐδῶ μὲ πόση σαφήνεια ὁ μέγας αὐτὸς σοφὸς διατυπώνει τὸ πνεῦμα ἐκεῖνο ἀκριβῶς ἀπάνω στὸ ὁποῖο στηρίχθηκε ἡ τεχνικὴ στοὺς νέους χρόνους.

Ὅσο γιὰ τὴν ἐπίσημη ἐπιστήμη, τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴ φυσικὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὑπομνηματισμὸ τῶν ἀρχαίων, στὸν ὁποῖον ἐπιδίδονται μὲ ζῆλο, οἱ Βυζαντινοὶ παρουσιάζουν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἀξιοσημείωτες παρατηρήσεις καὶ συμπληρώσεις, ἀκόμη καὶ νέες ὑποθέσεις. Ἔτσι

ὁ ἐπίσκοπος Κυρήνης Συνέσιος (ἕως αἰώνας) ἐφευρίσκει ἓνα τελειότερο ἀστρολάβο (ὄργανο ἀστρονομικῶν παρατηρήσεων). Πολύτιμες συμπληρώσεις γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ἀστρολάβου ἔρχεται νὰ εἰσαγάγῃ πολὺ ἀργότερα ὁ Γρηγορᾶς (14ος αἰώνας) μὲ εἰδικὴ μελέτη περὶ ἀστρολάβου. Ὁ Γρηγορᾶς εἶναι σπουδαῖος μαθηματικὸς καὶ ἀστρονόμος. Ὡς μαθηματικὸς συμπλήρωσε τὸ ἔργο «περὶ ἀρμονικῶν λόγων» τοῦ Πτολεμαίου. Ὡς ἀστρονόμος ἐπιδόθηκε στὸν ὑπολογισμὸ ἐκλείψεων τοῦ ἡλίου, προσδιορίζοντας μὲ ἀκρίβεια καὶ ἐκλείψεις ποὺ ἔγιναν καὶ μελλοντικές. Ὁ ἴδιος ἐπιχείρησε καὶ τὴν διόρθωση τοῦ ἡμερολογίου. Ὁ τότε αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος δ' ΙΙ, ἂν καὶ τοῦ εἶχε ἀναθέσει τὸ ἔργο αὐτό, στὸ τέλος ἐδίστασε γιὰ πολιτικοὺς λόγους νὰ προχωρήσῃ στὴν ἐφαρμογὴ του. Τὴν διόρθωση τοῦ Γρηγορᾶ ἤρθε, πολὺ ἀργότερα, γὰρ υἱοθέτηση καὶ νὰ ἐφαρμόσῃ ὁ Πάπας Γρηγόριος δ' Βος (16ος αἰώνας). Πρὶν ἀπὸ τὸ Γρηγορᾶ ὁ Μάξιμος Πλανούδης (13ος αἰώνας) πρῶτος χρησιμοποίησε στὰ μαθηματικὰ τοὺς ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς καὶ τὸ μηδὲν (τζίφρα), παίρνοντάς το ἀπὸ τοὺς Ἰνδοὺς. Οἱ Βενετσιᾶνοι καὶ οἱ Γενοῦτες ἔμποροι χρησιμοποιοῦσαν τότε τὸ μηδὲν στοὺς λογαριασμοὺς των. Μὲ τὸν Πλανούδη ἡ ἐπιστῆμη υἱοθετεῖ τὰ νέα ἀριθμητικὰ σύμβολα. Τέτοιες ἐπὶ μέρους ἐπιτεύξεις ἔχει νὰ παρουσιάσῃ πολὺς ἡ Βυζαντινὴ ἐπιστῆμη.

Θὰ δοῦμε τώρα καὶ πῶς βλέπουν τὴν ἀστρονομία. Ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης σκληρὰ ἀγωνίστηκε νὰ ἀπαλλάξῃ τὴν ἀστρονομία ἀπὸ ὅλες τὶς ἐναντίον της προκαταλήψεις, νὰ τὴν ἀποκαθάρσῃ ἀπὸ τὶς τερατολογίες τῶν ἀστρολόγων καὶ νὰ τὴν δεῖξῃ στὴν μαθηματικὴ τῆς καθαρότητά. Καὶ δίκαια ὑπερηφανεύεται γι' αὐτό του τὸ ἔργο. Λέγει λοιπὸν ὁ Μετοχίτης ὅτι ἡ ἀστρονομία, ἐπειδὴ σηκώνει ὑψηλὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ἀποσπᾷ ἀπὸ τὸ θλιβερὸ θέαμα τῆς μάταιης ἀνθρώπινης ἀναταραχῆς, τὸ καθαρίζει. Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸν ἴδιο αἰῶνα, ὁ Θεόδωρος ὁ Μελιτινιώτης ὁ συγγραφεὺς τῆς ἀστρονομικῆς τριβίβλου, ποὺ εἶναι τὸ ὀγκωδέστερο καὶ τὸ πιὸ ἐπιστημονικὸ ἀστρονομικὸ βιβλίον τῶν Βυζαντινῶν λέγει τὰ ἀκόλουθα: «ἡ ἀστρονομία ποὺ εἶναι τὸ πιὸ πολύτιμο δῶρο ποὺ μᾶς ἔκαμε ὁ Θεός, μᾶς ὑψώνει πάνω ἀπὸ τὰ ὄρατά, καὶ μᾶς κάνει νὰ ἐπικοινωνοῦμε μὲ τὰ πράγματα τοῦ Ὀλύμπου· καὶ τὸ σπουδαιότερο μᾶς κάνει ἱκανούς, ὅσο τοῦτο εἶναι δυνατό, νὰ μιμούμεθα τὸ Θεό». Τῆς ἔτσι ἐννοημένης φιλοσοφίας, ἡ ἀστρονομία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν θεολογία, εἶναι, λέγει, τὸ καλύτερο κεφάλαιο. «Μοναδικὸ ἀντικείμενό της, ἡ πρόγνωση τῶν κινήσεων τῶν οὐρανίων σωμάτων. Κάθε ἄλλη πρόγνωση, γιὰ τὴν ὁποία καυχίεται ἡ ἀστρολογία,

εἶναι μάταιη». Φαίνεται καθαρὰ πόσο στοὺς πρώτους καὶ στοὺς τελευταίους κυρίως αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου ξεκαθαρίζεται ἡ περιοχὴ τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης. Δὲ βγήκε βέβαια ἡ ἀστρονομικὴ σκέψη τῶν Βυζαντινῶν ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ Πτολεμαίου, ἀπὸ τὸ γεωκεντρισμὸ δηλαδὴ. Κατανοεῖ ὁμως τὰ πλαίσια αὐτά, τὰ ἀνερευνᾷ, τὰ ξεκαθαρίζει. Ἔχει κάμει τὴν ἀναγέννησιν τῶν ἐπιστημῶν στοὺς τελευταίους αἰῶνες. Αὐτὴ τὴ γραμμὴ υἱοθετώντας οἱ Δυτικοὶ θὰ ἐπιτύχουν πολὺ ἀργότερα, τὸ 17ο αἰῶνα, μὲ τὸ Γαλιλαῖο καὶ τὸν Κοπέρνικο νὰ ξεπεράσουν πᾶ τὰ πλαίσια τῆς ἀρχαίας ἐπιστήμης.

Μιλῆσαμε παραπάνω καὶ γιὰ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν στὴν ἰατρικὴ. Ἐννοοῦμε κυρίως τὴν ἐφαρμοσμένη ἰατρικὴ, τὰ νοσοκομεῖα μὲ τὴν καλὴ ὀργάνωσιν καὶ λειτουργίαν τους, τὴν κατανομὴν τοῦ θεραπευτικοῦ ἔργου σὲ εἰδικότητες καὶ ἄλλα ἔργα στὰ ὁποῖα διαπρέπουν. Στὴν ἰατρικὴ ἐπιστήμην οἱ συμβολές των δὲν φαίνεται νὰ εἶναι πολλές. Γενικὰ ἀκολουθοῦν τὶς μεγάλες σχολὰς τῶν ἀρχαίων (τοῦ Ἰπποκράτους καὶ τοῦ Γαληνοῦ).

Ὡς σπουδαιότερη ἰατρικὴ φυσιογνωμία ἀναφέρεται ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανὸς (6ος αἰῶνας). Ἀνήκει σὲ οἰκογένειαν ἐπιστημόνων. Ὁ πατέρας του καὶ ὁ γιὸς του γιανοί. Ἀδελφοὶ του ἦταν ὁ Ἀνθέμιος (ὁ ἀρχιτέκτων τῆς Ἁγίας Σοφίας), ἓνας ρήτορας, ἓνας νομικὸς καὶ ἓνας γιανός. Ἀφοῦ σπούδασε στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ σὲ ἄλλες πόλεις ἔκαμε πολλὰ ταξίδια, ἀπὸ τὴν Ἀρμενία ὡς τὴ Βρεταννία καὶ τὴν Ἰσπανία. Τὰ ἔργα του τὰ εἶχαν σὲ ἐκτίμησιν σὲ ὅλα τὰ κατόπιν χρόνια. Μεταφράστηκαν στὰ Λατινικά, τὰ Ἑβραϊκά καὶ τὰ Ἀραβικά. Χαρακτηρίζονται ἀπὸ εὐσυνείδητη παρατηρητικότητά, ἀγάπην γιὰ τάξιν, σαφήνειαν καὶ λογικὴν καθαρότητα. Συγκρίνοντας τὶς θεωρίες τῶν παλαιῶν ὁ Τραλλιανὸς ἀποδέχεται ἐκεῖνες πὺν πλησιάζουν, περισσότερο στὶς δικὰς του παρατηρήσεις⁽¹⁾.

Περιορίζει ὁ Τραλλιανὸς στὸ ἐλάχιστον τὰ ζητήματα καθαρῆς θεωρίας. Προσπαθεῖ πρῶτα πρῶτα νὰ κατανοήσῃ τὴν κατάστασιν τοῦ ἀρρώστου, ἔπειτα νὰ τὸν ἀνακουφίσῃ καὶ νὰ τὸν γιαντρέψῃ. Διεξέρχεται στὰ ἔργα του ὅλη τὴν θεραπευτικὴν, ἀκόμη καὶ τὴν ὀφθαλμολογίαν. Φροντίζει νὰ μὴ δουλεύῃ σὲ καμμιά ἰατρικὴ αἴρεσιν ἢ κλινικὴ μελέτη τοῦ τῆς θεραπευτικῆς. Καὶ χρησιμοποιοεῖ γιὰ τὸ σκοπὸν τὸν τὰ μέσα πὺν τοῦ παρέχει ἡ ἰατρικὴ, ἡ ὑγιεινή, ἡ τροφή, οἱ φυσικοὶ ὄροι (φῶς, κλίμα κλπ.) μὲ τρόπο ἐμπειρικὸν βέβαιαν, προσαρμοσμένον ὁμως μὲ ἀκρι-

1. L. Bréhier, La civilisation Byzantine, σ. 458.

βεια στὸ σκοπὸ τοῦ γιατροῦ, τὴν ἀποκατάσταση δηλαδὴ τῆς υἱείας. Γιὰ νὰ πάρῃς αἷμα ἀπὸ τὸν ἄρρωστο, νὰ τοῦ δώσῃς καθάρσιο, νὰ τὸν καυτηριάσῃς, πρέπει νὰ λάβῃς ὑπόψιν σου τὴν κατάστασιν τοῦ ὄργανισμοῦ του καὶ ὄχι τὰ συμπεράσματα, ἅς εἶναι καὶ λογικά, ποὺ συνάγονται ἀπὸ φιλοσοφικὰς ἰατρικὰς θεωρίαις, ὅπως λόγου χάριν ἡ θεωρία τῶν κρᾶσεων.

Καὶ τὸν 7ο αἰῶνα βρῖσκομε ἰατρικὰ ἔργα μὲ νέες παρατηρήσεις, μὲ καθαρὴ στροφὴ πρὸς τὴν παρατήρησιν. Ὑστερα ὅμως ἡ ἰατρικὴ θεωρήθηκε θεωρητικὴ ἐπιστήμη, καὶ αὐτὸ σταμάτησε τὴν πρόοδον ποὺ εἶχε ἀρχίσει. Ἡ τελευταία αὐτῆς στάσις εἶναι ἐκείνη ποὺ ἐπικράτησε ὡς τοὺς νεωτέρους χρόνους. Μόνο τὸ 19ο αἰῶνα κατώρθωσε νὰ ἀπαλλαγῇ ὀριστικὰ ἀπ' αὐτὴν ἡ ἰατρικὴ καὶ νὰ πάρῃ ἀποφασιστικὰ τὸν ὀρθὸ ἐπιστημονικὸν τῆς δρόμον.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΚΟΝΤΙΝΟΥ ΠΙΠΤΙΟΥ

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Κλείνοντας τις σελίδες που προηγήθηκαν για τὸ Βυζάντιο θὰ ἐπι-καλεσθῶ τὴ μαρτυρία δυὸ ἐπιφανῶν συγχρόνων μας ξένων, τοῦ Ἁγγλοῦ ἱστορικοῦ R. Byron καὶ τοῦ πολὺ γνωστοῦ Γάλλου ποιητῆ καὶ στο-χαστῆ P. Valéry⁽¹⁾. Λέγει λοιπὸν ὁ πρῶτος στὸ ἔργο του *The Byzantine achievement* (London, 1929, σ. 76): «στὴν καθόλου σύνθεση τοῦ ὄρου Βυζαντινοὶ ἐπικρατοῦν δυὸ στοιχεῖα τὸ Χριστιανικὸ καὶ τὸ Ἑλληνικόν. Χωρὶς αὐτὸ τὸ συνδυασμὸ (τοῦ Χριστιανικοῦ δηλαδὴ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου) ὁ παγκόσμιος πολιτισμὸς τῆς Δύσεως δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἀναπτυχθῆ. Τοῦ συνδυασμοῦ αὐτοῦ ἀκριβῶς, προσθέτει, ἡ ἔννοια δοκιμάστηκε στὰ τρίαβάρτα τοῦ ἀνθρώπινου πόνου καὶ ἐπέ-ζησε κατὰ τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα». Ὁ Valéry πάλι λέγει (*Variété I*, 48): «παντοῦ ὅπου τὰ ὀνόματα τοῦ Καίσαρος, τοῦ Γαῖου καὶ τοῦ Βιοργιλίου, παντοῦ ὅπου τὰ ὀνόματα τοῦ Μωϋσῆ καὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, παντοῦ ὅπου τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Εὐκλείδη εἶχαν συγχρόνως ἔννοια καὶ κῦρος, ἐκεῖ εἶναι Εὐρώπη. Κάθε φυλὴ καὶ κάθε χώρα πὺν ἐξερωματίσθη, ἐξεχριστιανίσθη καὶ ὑποβλή-θηκε ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα στὴν πειθαρχία τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ἀπό-λυτα εὐρωπαϊκὴ». Ἀκολουθώντας τις σκέψεις αὐτὲς μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ Βυζάντιο εἶναι Εὐρώπη, εἶναι μάλιστα ἡ πρώτη χώρα πὺν ἐπιτέλεσε αὐτὸ τὸ ἐπίτευγμα, ἡ πρώτη Εὐρώπη μὲ τὸ νόημα πὺν δίνει στὸν ὄρο ὁ Valéry, ἡ χώρα πὺν πρόσφερε, ὅπως λέγει ὁ Byron, στὴν ἀνθρωπότητα τὸ συνδυασμὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Χριστιανι-κοῦ στοιχείου, τὴ βάση δηλαδὴ τοῦ σημερινοῦ παγκόσμιου πολιτισμοῦ. Αὐτὸ προσπάθησα νὰ δώσω μὲ τρόπο καθαρὸ, μὲ λεπτομέρειες, στὶς σελίδες τοῦ ἔργου αὐτοῦ.

1. Βλέπε Δ. Ζακυνθινοῦ, *Βυζάντιον* σ. 71-3.

Σημ. Σ. Ὅλη τούτη ἡ ἐργασία βγήκε ἀπὸ τις σημειώσεις μου γιὰ τὰ μα-θήματα πὺν ἔκαμα στὸ «Ἀθήναιον» στὸ 1950-51.